

УДК 94(477)"18":663,5

DOI 10.31654/2520-6966-2019-11i-94-112-119

О. В. Степанова

аспірантка кафедри історії України

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Економічна політика Російської імперії як фактор розвитку промислового винокуріння в Україні в першій половині XIX століття

Стаття присвячена аналізу законодавства Російської імперії в галузі винокурної промисловості в першій половині XIX століття. Визначено фактори функціонування підприємств з виробництва спирту та горілки. Досліджено економічні заходи державної влади та їх вплив на становлення винокурної індустрії. Встановлено зв'язок між змінами в законодавстві та розвитком галузі. Дається оцінка діяльності податкових посередників між державою та промисловцями.

Ключові слова: винокурна промисловість, відкуп, акциз, податкова система, Російська імперія.

В історії Російської імперії період першої половини XIX століття ознаменувався динамічним розвитком окремих галузей мануфактурного виробництва, зокрема винокуріння. Дане явище було зумовлене наявністю у власників виробництв великої кількості надлишкової продукції з господарств – сировини для гуралень та дармової робочої сили – кріпаків. Горілка була важливим ходовим товаром, тому прибутковість нової галузі була очевидною. Однак форма власності підприємств була лише одним із чинників розвитку винокуріння. Віддаленість більшості виробництв від морських портів, малорозвиненість транспортної інфраструктури, залежність останньої від кліматопогодних умов (для гужового транспорту – в осінньо-весняний період, для річкового – в зимовий) обумовили географію промисловості та її ринки збуту. Держава в свою чергу тримала виробництво під пильним наглядом, створюючи економічні преференції для промисловців та отримуючи значні прибутки від акцизного податку. Таким чином державні заходи Російської імперії стали основним чинником масового поширення та популяризації винокуріння в українських губерніях.

Виходячи з реалій сучасного стану індустріального розвитку незалежної України, постає потреба глибокого наукового аналізу

історичного досвіду організації виробництв різних галузей промисловості, зокрема винокурної. Актуальність дослідження визначається й тим, що наразі українська економіка знаходиться на етапі відновлення після системної господарської кризи 1990-х років. Тому дослідження соціально-економічного становища України в минулому з урахуванням усіх взаємозв'язків та тенденцій є запорукою успішного реформування народного господарства в сучасних умовах.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні фактори становлення винокурної промисловості.

Предметом дослідження є заходи державної влади Російської імперії в галузі винокуріння як основний чинник його розвитку.

Мета статті полягає у з'ясуванні ключових аспектів імперського законодавства у сфері економіки, встановленні взаємозв'язку між урядовими заходами та розвитком винокурної промисловості і дослідженні ефективності державної економічної політики Російської імперії у даній сфері.

Сучасна історіографія проблеми представлена працями таких дослідників, як М. Москалюк [1], О. Нестеренко [2–3], Н. Романюк [4], Т. Лазанська [5], О. Крупенко [6], О. Ткаченко [7] та інших. У наведених авторів зазначена проблематика знайшла своє зачаткування або ж часткове висвітлення. Однак на сьогоднішній день залишилось ще чимало питань з розвитку винокуріння в Україні, які мало вивчені. Особливо це стосується періоду першої половини XIX століття, небагато на джерельну базу, тому дослідженого досить поверхово.

Винокурна промисловість українських губерній Російської імперії першої половини XIX століття цілковито перебувала у власності дворян-поміщиків, які, крім цього, користувались і винятковим правом продажу горілки у власних маєтках. Дане право було зарегламентовано ще "Указом про винокуріння" від 9 серпня 1765 року [8, с. 234]. Гуральництво було повністю пов'язане з господарством економія та розглядалось в основному як засіб переробки надлишкової продукції та як додаткове джерело доходу. Простота налагодження виробництва спирту й горілки призвела до швидкого зростання кількості підприємств. За кількістю мануфактур винокурна промисловість вийшла на перше місце в індустріальній структурі Наддніпрянщини дореформеної доби. Так, у 1807 році в Україні вже діяло 9860 гуралень – 38,4 % від їх загальноімперської кількості [9, с. 90].

Розростання мережі винокурних заводів на теренах українських губерній відбувалось завдяки митно-акцизній політиці держави у цій сфері. Весь дореформений період імпорту спирту та горілки був під заборону – ввозити дозволялось лише дорогий алкоголь, який

оподатковувався високим митом як предмет розкоші [10, с. 27]. Мотивуючи свої дії протегуванням вітчизняного виробника, імперська влада підтримувала стабільно високі внутрішні ціни на горілку і спирт та отримувала величезні прибутки від податків з власного виробництва. Станом вже на 1859 рік частка доходів з винокурної промисловості складала 45,5 % від усіх податкових надходжень в казну Російської імперії. Для прикладу в країнах, де не було таких преференцій, відповідний показник був значно меншим: у Великобританії – 24 %, в Австро-Угорщині – 10 %, в Пруссії – лише 6 % [8, с. 224].

В Російській імперії до 1863 року діяла відкупна система оподаткування винокурної промисловості. Відкуп – це форма непрямого податку, при якій держава за визначену плату передає право на його збір фізичним особам (відкупникам) [11]. Полягала дана система в тому, що власниками гуралень могли бути лише дворяни-поміщики, які не мали права на реалізацію продукції поза маєтком; вони зобов'язувались постачати горілкою шинки згідно з договорами з відкупниками або ж згідно з підрядами з державними шинками. В українських губерніях дана система була поступово впроваджена указами від 11 лютого 1805 року та 20 березня 1806 року [8, с. 257]. Проте ще тривалий час поміщики та представники козацтва (останні не користувались правом винокуріння у великоросійських губерніях) могли вільно викурювати спирт та продавати його. Таким чином у багатьох дореволюційних статистичних виданнях українські губернії відносили до категорії привілейованих через більш спрощену систему оподаткування. Пов'язано це було з тривалим періодом уніфікації гетьманського та польського законодавства, що діяло на цих територіях, до стандартів Російської імперії. Сприяла розвитку галузі й постанова уряду 1810 року про надання всім охочим займатись цукробуряковим виробництвом вільно гнати спирт із його відходів [12, с. 112].

З 1811 року у так званих привілейованих губерніях (Полтавській, Чернігівській, Слобідсько-Українській, Волинській, Київській та Подільській) поступово спостерігається обмеження вільної торгівлі горілкою. Було постановлено стягувати податок у розмірі 60 коп з відра горілки. Якщо власником гуральні був поміщик, кількість відер рахували відповідно за кількістю його кріпаків; якщо ж останні були відсутні або власником був вільний козак, то кількість відер рахували за кількістю членів його родини. Заборонялась роздрібна торгівля (вона належала відкупникам), дозволялась лише торгівля оптом, яка не оподатковувалась. Для відкупників була встановлена ціна, за якою вони мали продавати горілку, – 6 крб з відра, горілку вищого ґатунку – 16–20 крб з відра. Відкупникам надавалось право нагляду і

контролю за винокурнями в радіусі 2 верст від їх місць реалізації. З 1811 до 1815 року у державних поселеннях Київської, Полтавської та Чернігівської губерній відкупники могли встановлювати власні ціни, які не мали перевищувати відповідні у великоросійських губерніях [8, с. 263–264]. З 1812 року було піднято подушне з відра горілки до 1 крб. Протягом 1815–1819 років змінились у бік зростання й ціни – на горілку до 7 крб, на продукцію вищого ґатунку – до 20–32 крб. Відкупникам заборонялось тримати більше одного шинку та реалізувати горілку вроздріб в інших місцях. З 1819 року винокурний податок зростає вже до 2 крб. Відтепер відкупники могли призначати на гуральні своїх наглядачів та отримали право на переслідування роздрібних торговців. З 1823 року зросли й ціни на продукцію: на горілку – до 8 крб та на горілку вищого ґатунку – до 23–36 крб [13].

Подальший розвиток відкупної системи супроводжувався розширенням прав відкупників та утисками виробників і вільних реалізаторів продукції винокуріння. У 1847 році була впроваджена заборона продавати вроздріб більше одного відра горілки в одні руки при обов'язковому залишку на складі понад 80 відер, якщо магазин чи шинок знаходилися на відстані менше 20 верст від кордонів з великоросійськими губерніями. Відкупники отримали право тримати власні вартові загони при заставах та право на обшук громадян, запідозрених у незаконній роздрібній торгівлі горілкою [8, с. 269]. Очевидно, що такі новації призвели не стільки до збільшення казенних доходів, як до поширення контрабанди, незаконного винокуріння та шинкарства, зловживань з боку відкупників у використанні своїх прав на обшуки, затримання та контроль виробництва. Проте влада продовжувала бачити дані негативні явища наслідком залишків вільної торгівлі і намагалась всіляко обмежити останню.

1851 року вступила у дію постанова про акциз і патентний збір у привілейованих губерніях, до яких зараховувались і українські. Постанова передбачала наступне: затвердження акцизу на заміну винокурного податку; тимчасове збереження чарочних відкупів; встановлення акцизу в розмірі 75 коп з відра на 25–30 град. горілку, на спирт – 1 крб 20 коп з відра; заборона оптової торгівлі; закріплення збору акцизу та чарочних відкупів за різними відкупниками; встановлення патентного збору в розмірі від 10 до 35 крб сріблом за свідоцтво. За відкупниками залишалось право на обшуки та переслідування для передачі правоохоронним органам незаконних реалізаторів горілки. Вільно викурювати спирт було можливо лише з дозволу відкупників і лише їм продавати фруктові вина на території відкупу [13]. Імпорт спирту та горілки залишався під заборону, проте відкупники могли

замовляти з-за кордону дану продукцію, сплачуючи мито в розмірі 60 коп за пляшку [10, с. 27].

Крім випуску за казенними підрядами та договорами з відкупниками, підприємці могли випускати горілку на замовлення торгових домів, що знаходились в портах, тобто могли експортувати за кордон. Для цієї мети, крім стандартної продукції, виробники мали право виготовляти джин [14, с. 36–37]. Відкупники всіляко перешкоджали вивезенню горілки та спирту за кордон та в сусідні губернії на продаж, використовуючи власні зв'язки в казенних палатах. Мотивуючи свої клопотання можливим зростанням внутрішніх цін у ввіреному їм регіоні, частіше за все відкупники мали на меті отримання хабара. Таким чином держава, прагнучи взяти під контроль винокурну промисловість, створила досить складні умови для її функціонування. Це призвело до закриття частини дрібних гуралень Наддніпрянщини, проте їх частка в загальноімперських масштабах залишалась досить високою. Так, станом на 1860 рік в Україні діяло 2539 заводів – 49,2 % від усіх діючих в Російській імперії [8, с. 296].

Отже, винокурна промисловість дореформеної доби розвивалась під впливом наступних факторів: форми власності, географічних умов, розвитку транспортної інфраструктури та податкової політики держави. Оцінюючи ефективність останньої, слід зазначити, що, з одного боку, імперські економічні заходи сприяли розширенню мережі винокурних заводів на території українських губерній, проте, з іншого боку, мали низку негативних наслідків. Система оподаткування за відкупом призвела до появи прошарку спекулянтів, які, окрім своїх прямих обов'язків зі збору податку, займалися виготовленням, продажем та перепродажем алкогольних напоїв. Останнє призвело до погіршення якості горілки на внутрішньому ринку та поширенню алкоголізму серед населення. Відсутність вільної торгівлі в районі відкупу позбавляло підприємців права вибору щодо збуту продукції та призвело до занепаду виробництв фруктових вин. Різноманітні зловживання відкупниками спричинило зростання таких негативних явищ, як контрабанда, хабарництво, вимагання, несанкціоновані обшуки, що в свою чергу спричинило зростання невдоволення в населення. Наявність відкупної системи та відсутність іноземної конкуренції на ринку гальмували комерціалізацію гуральництва та не створювали стимулів для вдосконалення виробництва, адже підприємці керувалися договорами та підрядами, а не потребами вільного ринку.

Таким чином, економічна політика Російської імперії в галузі винокуріння в першій половині XIX століття була невдалою. Свідченням цього є не лише вищеперераховані негативні явища, а й подальше

реформування податкової системи із заміною відкупних зборів на акцизні під контролем відповідних уже державних установ.

Література

1. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Тернопіль, 2009. 336 с.
2. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX ст. і на початку XX ст. Київ, 1952. 180 с.
3. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. Київ, 1962. 580 с.
4. Романюк Н. Й. Сільське підприємництво доби капіталістичної модернізації України: 1861–1914 рр. Автореферат на здобуття наук. ступ. доктора істор. наук. Київ, 2014. 38 с.
5. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ, 1999. 282 с.
6. Крупенко О. В. Промислове підприємництво у Полтавській та Чернігівській губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст. Автореферат дис. канд. істор. наук. Чернігів, 2014. 20 с.
7. Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кінця XIX – початку XX століття. Переяслав-Хмельницький, 2000. 220 с.
8. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т. 3. Санкт-Петербург, 1865. 655 с.
9. Статистические таблицы Всероссийской империи или физическое, политическое, статистическое начертание России с XIX ст., из новейших писателей извлеченное. Москва, 1807. 108 с.
10. Соболев М. Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века. Томск, 1911. 850 с.
11. Брокгауз Ф. А, Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. URL: <http://www.vehi.net/brokgauz/>.
12. Буравченко Р. В. Урядова політика царату в цукровій галузі. Український селянин. Черкаси; Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 9. С. 111–116.
13. Сведения о питейных сборах в России. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1860. URL: <https://www.prlib.ru/item/363956>.
14. Устав о сборах и акцизах с питей. Санкт-Петербург, 1857. 222 с.

References

1. Moskaliuk, M.M. (2009). *Rozvytok pererobnoi promyslovosti u Naddnyprianskii Ukraini v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.* [The development of the processing industry in Dnieper Ukraine in the second half of the XIXth and early XXth centuries]. Ternopil [in Ukrainian].
2. Nesterenko, O.O. (1952). *Rozvytok kapitalistychnoi promyslovosti i formuvannia proletariatu na Ukraini v kintsii XIX i na pochatku XX st.* [The development of the capitalist industry and the formation of a proletariat in Ukraine at

the end of the XIXth century and at the beginning of the XXth century]. Kyiv [in Ukrainian].

3. Nesterenko, O. O. (1962). *Rozvytok promyslovosti na Ukraini* [The development of industry in Ukraine]. V 2 ch. Ch. 2. Ekonomichna pidhotovka Velykoi Zhovtnevoi sotsialistychnoi revoliutsii. Fabrychno-zavodske vyrobnytstvo. Kyiv [in Ukrainian].

4. Romaniuk, N.I. (2014). Silske pidpriemnytstvo doby kapitalistychnoi modernizatsii Ukrainy: 1861–1914 rr. [Rural entrepreneurship during the period of capitalist modernization of Ukraine: 1861–1914]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

5. Lazanska, T.I. (1999). *Istoriia pidpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torhovo-promyslovoi statystyky XIX st.)* [The history of entrepreneurship in Ukraine (based on the materials of trade and industrial statistics of the XIXth century)]. Kyiv [in Ukrainian].

6. Krupenko, O.V. (2014). Promyslove pidpriemnytstvo u Poltavskii ta Chernihivskii huberniakh u druhi polovyni XIX – na pochatku XX st. [The industrial entrepreneurship in the Poltava and Chernihiv provinces in the second half of the XIXth – early XXth centuries]: *Extended abstract of candidate's thesis*. Chernihiv [in Ukrainian].

7. Tkachenko, O.V. (2000). *Pidpriemnytska ta metsenatska diialnist rodyny Tereshchenkiv v Ukraini kintsia XIX – pochatku XX stolittia* [Entrepreneurial and patronage activity of the Tereshchenko family in Ukraine at the end of the XIXth and the beginning of the XXth century]. Pereiaslav-Khmelnitskyi [in Ukrainian].

8. (1865). *Obzor razlichnykh otrasley manufaktumoy promyshlennosti Rossii* [Overview of the various branches of the manufacturing industry in Russia]. (Vol. 1–3; Vol. 3) Sankt-Peterburg [in Russian].

9. (1807). *Statisticheskie tablitsyi Vserossiyskoy imperii ili fizicheskoe, politicheskoe, statisticheskoe nachertanie Rossii s XIX st., iz noveyshih pisateley izvlechennoe* [Statistical table of the Russian Empire or physical, political, statistical primary education of Russia from the XIX century. From the newest writers]. Moskva [in Russian].

10. Sobolev, M.N. (1911). *Tamozhennaya politika Rossii vo vtoroy polovine XIX veka* [The customs policy of Russia in the second half of the XIXth century]. Tomsk [in Russian].

11. Brokgauz, F.A, Efron, I.A. (1892). *Entsiklopedicheskiy slovar* [The encyclopedic Dictionary]. (Vols.1–86; Vol. 3). Sankt-Peterburg, URL: <http://www.vehi.net/brokgauz/> (data zvernennia: 23.05.2019). [in Russian].

12. Buravchenko, R.V. (2005). Uriadova polityka tsaratu v tsukrovii haluzi. [Government policy of the tsarist in the sugar industry]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant* (9), 111–116 [in Ukrainian].

13. *Svedeniya o piteynykh sborah v Rossii* [The information about drinking fees in Russia]. Sankt-Peterburg, 1860. 291 s. URL: <https://www.prlib.ru/item/363956> (data zvernennia: 20.05.2019). [in Russian].

14. *Ustav o sborah i aktsizah s pitey* [Charter about fees and excise taxes]. Sankt-Peterburg, 1857. 222 s. [in Russian].

O. V. Stepanova

Postgraduate of the Department of History of Ukraine, Nizhyn Mykola Gogol State University

The economic policy of the Russian Empire as a factor in the development of industrial distillation in Ukraine in the first half of the XIX century

The article is devoted to the analysis of the legislation of the Russian empire in the field of the distillery industry in the first half of the XIX century. The object of research is the socio-economic factors of the formation of the distillery industry. The subject of the study is the measures of state power of the Russian empire in the field of distilling as the main factor in its development. The link between government measures and the development of the distillery industry has been established. The effectiveness of the state economic policy of the Russian empire in the field of distillery industry is investigated. The factors of functioning of enterprises for the production of alcohol and vodka are determined. The assessment of the activity of tax intermediaries between the state and industrialists is given. An author reached to the conclusion in relation to the necessity of appeal to historical experience of overcoming of the crisis phenomena in the economy.

Key words: distillery industry, ransom, excise, tax system, Russian Empire.